

Trávníček, František

[Míněním o vlivu měkkých jerů na přehlásku a - ě ...]

In: Trávníček, František. *K střídnícím za praslovanské ě v českém jazyce*. V Brně: Filosofická fakulta, 1923, pp. 7-12

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126397>

Access Date: 08. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

t palatální. Na to odpovídá Smetánka l. c. 454 tak, že palatální souhlásky jdoucí za bývalým *ę* před tvrdými konsonanty v rané době, t. j. před přehláskou *a - ě*, ztvrdly; tedy na př. ztvrdlo *t* ve *šťastný* vlivem nepalatálního následujícího *n*. Pak tedy přehláska nenastala proto, že v době jejího provádění bylo *t* nepalatální. To je výklad nepochybně správný, protože takovému ztvrdnutí, depalatalisaci, sledujeme i v jiných slovanských jazycích. Pro češtinu je, myslím, velmi důležitá polština. A o ní vykládá Rozwadowski l. c. 351, že palatalisace souhlásek *t, d, n, r* zanikla před *n* (= nepalatálním) a bezpochyby také před *t, d, t, c, dz*. V depalatalisaci před *n* se čeština s polštinou shoduje; z češtiny sem hledí s nepřehlasovaným *a, á* za *ę* *mosazný, vzácný, šťastný, žádný, památný, patnácte, devatnácte, šeraďný: šeraďný* (Gebauer I, 114). Otázku depalatalisace je však třeba probrati na širším základě, nejen se zřením k střidnicím za *ę*, a proto se zatím musíme spokojiti výsledkem jen povšechným. Tak nelze na př. říci, zda se v příkladech jako *dat., instr. du. kuřatma* (= *kureťma*), *pamáťka, kuřátko* atd. depalatalisovalo *t* před *m* a *k*, či zůstalo-li palatálním až do přehlásky. V prvním případě by nepřehlasované *a, á* bylo původu fonetického, v druhém analogického (podle *kuřata* atd., *pamatovati, památný*). Jen poznámkou připomínám, že se před *k* souhlásky asi nedepalatalisovaly, jak ukazuje *řku, řka* z *řk-* a to z *řk-*. Tak je i v polštině (Rozwadowski l. c. 352). Dvojice typu *kuřátko: kuřietko* by bylo možné vyložiti tak, že *-ietko* je z *-ętko* a *-átko* z *-ętko*. Šlo by o míšení a křížení sufixů *-lko* a *-tko*, které se začalo bezpochyby již v praslovanštině. Sr. u Ułaszyna, *Język polski* II, 23.

3. Míněním o vlivu měkkých jerů na přehlásku *a — ě*, odlišným od mínění Gebauerova, se nemění v podstatě Gebauerův výklad o střidnicích za praslovanské *ę*; zůstává v platnosti jeho předpoklad, že *ę* dalo do pračeštiny *'a, 'á*, které se měnilo dále jako tytéž hlásky jiného původu, t. j. dílem se zachovalo v podobě *ja, já* nebo *a, á*, dílem se přehlasovalo v *ě, ie*. Právil jsem výše, že tímto předpokladem lze vyložiti bez velikých obtíží stav v spisovné češtině a vůbec v nářečí středoečeském. Viděli jsme, že se sice setkáváme s těžkostmi, ale ty nejsou tak velké, aby z nich bylo lze vyvozovati nesprávnost onoho Gebauerova předpokladu. Ve většině případů je totiž vývoj střidnic za *ę* v době dějinné zcela zřetelný a shodný s vývojem střidnic za praslovanské nebo pračeské *'a, 'a, 'á, 'á* a také při výkladě dějinných střidnic za tyto hlásky, které nejsou střidnicemi za *ę*, se vyskytují některé podobné obtíže, ač je tuším zcela bezpečné, že jejich vývoj šel tak, jak vykládá Gebauer.

I střidnice za *ę* jiných nářečí v Čechách než středního, lze bez

větších obtíží vyvozovati z Gebauerovy pračeské střídnice *'a, 'á*. Dnes se lze opíratí o hojnější materiál, než se opíraly výklady dosavadní, neb o materiál známý již dříve, jehož se však dosud nepoužilo. V podstatě je stav střídnic ve všech nářečích v Čechách stejný se střídnicemi v nářečí středním; proto si budu všimati jen odchylek od něho a případů, kde se v dějinné době stav střídnic měnil.

Tak z kladského nářečí lze uvéstí tyto případy zajímavé pro naši otázku: *tříst, zíbst, hladat* (= hledati) Kubín, Lidomluva 4, 104; *těh* (= tah), *potěh* (= potah), *těžný* (= tažný) 5; infin. *uřat* 104; *příst* 7: *upřadýno* 105; *kolaník, kolaniček* (= koledník, -íček) 5. První dva infinitivy ukazují, že se bývalá dvojitosť hlásková v různých tvarech téhož slovesa — na př. *třasu: třeseš: tříesti* atd. — vyrovnávala v kladštině z části jinak než v češtině spisovné. To bude patrné také ze stavu střídnic v jiných nářečích. V *hladat* je dochováno hláskoslovné *a*, které již v staré češtině ustupovalo analogickému *e, é* podle *hleděti*; nalézámeť v staré češtině častěji *hledati, hlédati* než *hladati, hládati*. Sr. Gebauer Slovn. I, 417, 418. Časem v střední češtině zobečnělo *hledati*. Také *uřat* a *příst: upřadýno* svědčí jen o jiném výsledku vyrovnávání původních střídnic než v jazyce spisovném. *Těh* vzniklo beze vší pochyby analogií podle pádů s přehláskou náležitou, podle lok. sing. *tězě* a j. Je to jako staročeské *jěh, dieha* a j. příklad, kde vyrovnávání šlo cestou opačnou než v *pata, hřada, úřad* a pod. Poslední dvě slova kladská mají *a* nehláskoslovné, analogické podle *kolada*. V Lidomluvě není však toto jméno uvedeno. Žije-li dnes v kladštině v podobě *koleda*, bylo by třeba podobu *kolada* předpokládati; to je dobře možné. Sr. staročeské *kolada* vedle *-eda* (Gebauer Slovn. II, 77).

Z chodštiny sem náležejí tyto případy: *tříst, třesu, třis, třisla, třisli; příst, předu, příd, přídla; zapřích; huviznout, huviz, huvizla, huvizli; zebe, ziblo; vzal, vzeli; začel, začeli; zatěl, zatěli* Hruška LF. XVIII (1891), 34. Příklady tyto má již skoro všechny Gebauer. Z nich vidíme, že v chodštině šlo vyrovnávání bývalé dvojitosti jednak shodně s kladštinou, ale odchýlně od střední češtiny, jednak odlišně od obou nářečí. Tak v participiu *l-ovém*, proti středočes. i východočes. *vzal, vzali* (za starší *vzal: vzěli*) atd. zobečnělo přehlasované *ě, ie* a pak *e, i: vzal, ziblo* atd.

V Kotsmichově popise doudelebštiny — ve Sborníku vědeckém Musea král. č. I (1868), str. 7 — jsou důležitý přechodníky *choďa, stojá, leža, seďa, kleča*, odvozeniny z nich *stojací, visací* a jméno *ouřadník*. V posledním případě jde zřejmě o analogii podle podstatného jména *úřad*. Přechodníky svědčí na pohled proti Gebauerovu výkladu, že na konci slova nastala přehláska vždy, ale je tuším velmi podobno pravdě, že mají *-a* podle *veda, nesa, bera* atd. Tento výklad ob stojí,

ať si vysvětlujeme vznik koncového *-a* u přechodníků typu *veda* se Zubatým z *-ō* či s jinými z *-e*; sr. u Hujera, Slovanská deklinace jmenná 45—46. V prvním případě je věc jasná. V druhém by bylo možné namítnouti proti výkladu přechodníků typu *choďa* analogií podle *bera*, že *bera* je naopak místo *bery* podle *choďa*. Ale tato analogie je velmi stará, z české doby předhistorické; a časem mohly přechodníky typu *bera* způsobiti, že se zase tvary *choďe* atd., vzniklé přehláskou z *choďa*, změnilly podle nich v *choďa* atd.

Dále je v Duškově Hláskosloví nářečí jihovýchodních II, 10—12 mnoho materiálu důležitého pro dějiny střídnic za *e*. Jsou zde především hojně odchylky v participiích *l*-ových, *t*- a *n*-ových u sloves 1. třídy s bývalým *e* v kmeni. Tak u

četi: načel, počel-počil, začel, počela, začela, začelo, začeli — načal, načetej, neutr. načetý — načatý;

mestí: pometl se, zmet se (= spletl se), je v hlavě pometenej;

pěti: zapěl — zapjal, zapětej, zapětou (kazajku) — zapjatej, rozepatej, zapatou (vestu);

těti: těl, potěl, utěl, stěl, vytěl, potěli, potětej;

vzěti: vzel, vzela, vzeli;

žeti: žel-žil, požel, žela-žila, nažetý.

Je patrné, že tyto zvláštnosti vznikly při vyrovnávání původní hláskoslovné dvojitosti typu *začal*: *začeli*, *tat*: *těti*. Poslední sloveso má infinitiv *žat*.

Téhož původu jsou zvláštnosti také u jiných sloves, vyskytující se ve však ve větší míře než předešlé. Příklady uvádím podle kmenů:

preg-: zapříc - zapřít, zapřeže, zapřežou, zapřeh, zapřeženo; zapřáhnout - zapřihnout, zapřihni, zapřih, zapřihnul, spřihli se;

seg-: síhnout, dosíhnout, sibni, nesih na to; nesíhej;

teg-: tihnout; už ať tíhneš; já sem ho tíhla (= přetáhla);

tręs-: tříst-třást, třase se, třis-třás, třisl-třásl, třisla, třisli-třásli, třísly;

vęz-: uvíz na cestě, zavíz (sem si bodlák do nohy), ubíz v blátě, uvíz; uvíznul; vůz zavízá;

zęb-: zíbst, ziblo, zibly (nohy).

Dále sem hledí ještě *jiternice* (= spisovně jaternice), *ouřadnik*, *ouřadlní* (věc), *předlí*, *předlena*, *řádeno*, *třasadlo*, *třasínko*.

Z uvedených příkladů vysvítá, že při vyrovnávání u sloves vítězily zpravidla tvary přehlasované (*začel*, *těl* atd.), řídkěji nepřehlasované (*zapjal* a pod.). Někdy jsou oboje tvary vedle sebe v téže vesnici nebo v těchž vesnicích, někdy jeden tam, druhý onde. Z kořene *preg-* se tu dochovalo sloveso *-přieci*; srovn. infin. *zapříc* vedle analogického *zapřít*, praes. *zapřeže*, *-přežou*, partic. *zapřeh*, *-ženo*. Někde ho nemůžeme dobře

rozeznati od slovesa podle 2. tř. *-přáhnout, -příhnout*. Tak *sapřih, spříhli se* může býti od slovesa 2. tř. i 1., protože u sloves 1. tř. bývá v participiu *l*-ovém obojí kvantita. Tak proti spisov. *zmátl* je v jihočes. nářečí *smet*, vedle spisov. *počal* a jihočes. *počel* je *počil* (z *počiel*), vedle spisov. *žal* a jihočes. *žel, žela* je také *žila, žili*; sr. výše. Od slovesa *městi* bychom čekali participium *smětl, změt*; jde tu buď o ztrátu jotace neb o změnu *změt* ve *zmet* analogii, snad podle *metl* (od *městi*).

Sloveso *tihnout* se vyskytuje v jihočeštině v původním významě, nikoli v přeneseném jako v mluvě spisovné. Jméno *jiternice* má *i* z *i*, *ie* a to jsou hláskoslovné střidnice za *ę*. *Ouřadník, ouřadlní* a *řadeno* mají *a* analogii, *předlí, předlena* pak *e* náležitě.

V nářečí českomoravském, polenském a polnickém, popsaném Hoškem ve spise Nářečí českomoravské I (= polens.), II 1, II 2 (= poln.), je z části takový stav jako v nářečí středočeském, hlavně u sloves *četi, pěti* atd. Tak na př. z kořene

třes- jsou v nářečí polenském tvary: *třást, třasu, třase, třaseme, třasou, imperat. zatřas, zatřaste, třásl - třás — třesu* atd., *zatřes, ale třás, třásl*;

z *před-*: *přadu, přade, přademe, přadou, přadla, přadly, přadlo* se — *předla, předly*;

pěti má tvary: *infin. dopít, sepít* a *pod.* (vedle *novotvarů dopnout* atd.), *partic. sepjál, zapjál, rozejpatej, zapjatej - rozejpatej - rozejpítej, zapítej - rozejpítej, zapítej*. Sr. u Hoška I, 77—78.

I tu pozorujeme výsledky vyrovnávání bývalé dvojitosti, shodné spíše se stavem v nářečí středním než jižním. Proti němu má *poleština* zejména *a* v participiu *l*-ovém: *utal, žala* a *pod.* Hošek l. c. 78. Participium *t*-ové *-pítej, -pítej* ukazuje jakoby na starší *-pietý*, které by bylo vzniklo při vyrovnávání podle *-pietí*, jmenného *nom. plur. -pěti* a možná i podle jiných tvarů jako *pěli*, ale z neobvyklé délky v kořeni lze souditi, že je to *novotvar* podle *infin. pít* (z *-pietí*).

A podobný stav je v nářečí polnickém; sr. u Hoška II 1, 93, 95, 96. Dodati jest jen, že z kořene *preg-* je tu sloveso 2. tř. v dvojí podobě: *za-, vy-přáhnout, -přáhnout* i *-příhnout* (Hošek l. c. 99); že z kořene *mět-* je tu sloveso 2. tř. *namítnout se* Hošek 10 (sr. spisovné *namátkou*) a že sloveso *příst* má participium *l*-ové *přídla, přídly, přídlo* Hošek 93.

Jako v *doudlebštině*, tak i v nářečí českomoravském jsou *přechodníky* na *-a*: *kleča, leža, staja, nastoja* (*žito* roslo *nastoja*) Hošek I, 14, *chođa, kleča, leža, seđa, staja* *tamtéž* II 1, 9. Vedle nich jsou v nářečí polenském častější *přechodníky* s *e*, *kleče, leže* atp. Podle Hoška I, 14 jsou tu tvary *kleča* atd. jen v *jediné vesnici*, jinde pak *kleče*.

Velmi podobný stav jako v nářečí českomoravském je v nářečí moravskočeském neboli podle Bartoše českém, t. j. na západní Moravě kolem Žďáru, Nov. Města, Bystrice, Jemnice, Dačic, Telče a Třešti.

Tak se u sloves 1. třídy s kořeným ϵ pozoruje vyrovnání bývalé dvojitosti tu ve prospěch hlásek přehlasovaných, tu nepřehlasovaných. Na př. u

četi : začít (ze začít), začítej — začal;

jeti : přijít (= infin.) — přijal, přijatej;

peti : zapít — zapjal, zapjatej;

třeti : tříst - tříst, trís — třasu, třasenej. Sr. u Bartoše Dial. II, 258—259. A podobně je u jiných sloves. Participium *začítej* má bezpochyby *i* podle infinitivu *začít*; sr. výše při nářečí českomoravském. Také *zapil*, vyskytající se zřídka vedle *zapjal* (l. c. 259), má *i* asi podle infinitivu, nikoli z *ie* (*zapiel*), protože v tomto nářečí má participium *l*-ové zpravidla kvantitu krátkou.

Jsou tu někdy místní rozdíly. Tak vedle uvedeného *zíbst* a *třást*, vyskytajícího se v severní části našeho nářečí, je na Jemnicku *zábst* a *třást* l. c. 274. Participium *t*-ové s *-i*, *-i* se vyskytuje častěji na Jemnicku: *zapjityj*, *hutityj*, *vzityj* l. c. 274.

Přechodníky mají *-a*, *stoja*, *seďa*, *kleča*, *leža*, avšak *-e*, když jsou s předložkou *v*: *v stoje*, *v kleče*, *v chodě* l. c. 258.

Deminutiva typu *káčičko* vedle *kuřátko* jsem již připomněl sub 2.

Také střidnice za ϵ v dnešním nářečí hanáckém lze vyvozovati z Gebauerova *‘a*, *‘á*, které se dílem zachovalo, dílem přehlasovalo v *ě*, *ie*. Odchyly od očekávaného stavu, totiž dílem *a*, *á* nebo *já* tam, kde čekáme *ě*, *ie* a jeho střidnice, dílem střidnice za *ě*, *ie* místo *a*, *á*, *já*, je možné vykládati analogií, vlivem tvarů nebo slov příbuzných. Stav hanáckých střidnic je velmi pestrý, protože hanácké nářečí je vůbec mimo některé společné znaky velmi rozmanité, ale v podstatě je v hanáčtině takový stav jako v nářečí moravskočeském a českomoravském. Proberu jej proto jen stručně, přehledně.

Slovesa 1. tř. s kořeným ϵ mají v infinitivě nejčastěji podobu, která vznikla ze staršího *pieti*, *triesti*, *vzieti* atd., t. j. *-pit*, *tříst*, nebo *-pit*, *tříst* nebo *-pít*, *-pít*, *tříst*, *tříst*. Sr. u Bartoše v Dial. II, 9, 41, 106, 107, 119, 122, 124, 145, 157, 179, 194, 200, 218, 229 a 240. Řidčeji mají tyto infinitivy *-á-*, *-a-*: *třást*, *přást*: *přast*, *žat* atp. Sr. l. c. 10, 41, 145, 179 a 200. Participium *l*-ové má u většiny těchto sloves podobu *-ál*, *-ala*, *-alo* atd. nebo řidčeji *-al* atd.: *vzál*, *žál*, *tál*, *zapjál*, *začál*. K tomu ještě třeba mít na paměti, že místy je *ť*. Sr. u Bartoše l. c. 27, 52, 106, 157, 179, 218 a 240. Ojedinelé je *začel* místy v VI. podřečí (l. c. 119). *Zábsti* má zpravidla participium *siblo* (*zíbľu*), *ziblo*;

sr. l. c. 52, 119, 179, 200 a 240. Je to tam, kde infinitiv má podobu *zib-*, *zib-*. Kde má infinitiv v kořeni nepřehlasované *á*, tam je v participiu také *á* (*záblo*: *záblu*); sr. l. c. 179. *Přísti* má participium *přadl* nebo *předl*, *přidl*, *přidl*; sr. l. c. 9, 10, 52, 106, 122, 194, 200, 218. Participium *t-ové* má buď podobu *-até* (= *-atý*), *-atá* atd.: *-pjaté*, *-žaté*, *-taté*, *-čaté* (sr. l. c. 27, 106, 119, 157 a 240) nebo *-ité*, *-ité*: *-pité*, *-tité* (*-pité*, *-tité*) atd. (sr. l. c. 41, 52, 106, 179, 200 a 240) *Vzítí* má zpravidla participium *vzité*, *vzité*; sr. l. c. 27, 179 a 200. Praesens slovesa *přísti* je *přadu* nebo *předu* (*přado*, *předo*); sr. l. c. 9, 10, 106, 194 a 200. Podobně je *zabe* a *zebe* (l. c. 218, 240, *třasu* a *třesu* (l. c. 52, 106, 194, 200).

Přechodníky mají tuším veskrze koncovku *-a*. Bartoš je připomíná jen někde; tak 150, 157, 240.

Deminutiva na *-ítko*, *-ítko* byla již uvedena sub 2.

Dále třeba ještě připomenouti tyto případy: *přaza* (= *příze*), Bartoš l. c. 10; *hidro* (= *jádro*) tamtéž 200; *síha*, *síha* (= *sáha*) tamtéž 10, 107, 200; *síhat*, *dosíhat* tamtéž 107, 10, 43; *síhnót*, *síhnót* (= *sáhnouti*) tamtéž 195, 200; *tíhnót*, *tíhnót* (= *táhnouti*) tamtéž 229, 107, 200; *zapříhnót*, *-říhnót*, *zapříhat*, *-hat* (= *zapráhnouti*, *-přáhati*) tamtéž 41, 122, 145; *-třísat*, *-třísat* (= *-třásati*) tamtéž 179. *Přaza* se vyskytá tam, kde sloveso zní *přast*; má tedy jméno *a* podle slovesa. Kde je infinitiv *příst*, *příst*, zní jméno *příza*. *Síha* a *hidro* jsou právě takové případy jako staročeské *dieka*, *jék*. *Síhnót*, *tíhnót* a *-příhnót* vzniklo vyrovnáváním bývalé dvojitosti *sáhnúti*, *sáhnú*: *síhneš*, imper. *síhni* atd. Podle sloves 2. tř. mají *i* (*i*) také iterativa *-síhat*, *-příhat*; *-třísat* má pak *i* podle *tříst*.

4. Když promlouváme o střidnicích za *ç* v nářečí českomoravském moravskočeském a hanáckém, musíme si všimnouti také střidnic za pračeské *a*, *á*, vzniklé jinak než z *ç*, hlavně pak změn pračeského stavu, t. j. přehlásky *a-ě*. A tu vidíme, že se přehláska uvnitř slov časem zrušila vlivem tvarů téhož slova nebo slov příbuzných. Tak se na př. lok. sing. *česě*, lok. plur. *česíech* změnil podle *čas*, *časa* atd. v *časě*, *časíech*; odtud je dnes *čase*, *časích*: *časech*. Kde nebyla příležitost k analogii, přehláska zůstala. Poněvadž v případech jako *čase* není *a* fonetického původu, nýbrž za starší fonetické *ě*, říkáme, že se uvnitř slov přehláska provedla veskrze. V koncovkách jsou v oněch nářečích dílem střidnice ukazující na přehlásku, na př. *starší* (sestra), dílem střidnice nepřehlasované, na př. *slepica*, *naša*, gen. sing. *chlapca*. Materiál je v Hoškové uvedeném spise a v Bartošově Dial. II, 1 a násl.

Podobný stav je v našich nářečích tam, kde jde o bývalé *ç*. Vnitřek slov ukazuje na provedení přehlásky veskrze nebo její zrušení analogii — jsou to případy jako *přást* vlivem *přadu* —, na konci slov jsou pak